
ƏSGƏR QƏDİMOV

**ŞUMERLƏRİN «BİLQAMIS» DASTANI VƏ
AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN FOLKLORU**

(Ali məktəblərin filologiya ixtisasları və həmin ixtisaslar üzrə magistratura üçün dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurasının "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" bölməsinin 14.10.2011-ci il tarixli iclasının (protokol №40) qərarı və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.10.2011-ci il tarixli əmrinə və 1689 sayılı qərarına əsasən nəşr olunur

- 13651 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ-2011

MÜƏLLİFDƏN

Elmi redaktor: **Hüseyn Həşimli**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
əməkdar elm xadimi

Rəyşilər: **Akademik İsa Həbibbəyli**

Himalay Qasimov

Filologiya elmləri doktoru, professor.

Möhsün Nağısoylu

Filologiya elmləri doktoru

Məhərrəm Cəfərli

Filologiya elmləri doktoru, professor.

Şumerlərin «bilqamıs» dastanı və azərbaycan türklərinin folkloru (Ali məktəblərin filologiya ixtisasları və həmin ixtisaslar üzrə magistratura üçün dərs vəsaiti)

Ali məktəbdə çoxillik elmi-pedaqoji təcrübəmi-zə əsaslanıb bu qənaətə gəlmişik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və folklorunun tədrisində elə mövzular vardır ki, onlar proqrama və dərsliklərə salınmamışdır. Müstəqil Azərbaycanımızın inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq ədəbiyyat və mədəniyyətimizin təbliğində millilik tendensiyası gündəmə gəlmiş, tədqiqatçı-alimlərimiz yeni qələmə aldıkları elmi-tədqiqat əsərlərində azərbaycançılığı, türkçülüüyü və bəşəriliyi çağdaş konsepsiya kimi ön plana çəkmişlər. Hazırda qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycan türklərinin qədim tarixə və qədim milli mədəniyyətə malik olduğunu dünya xalqlarına sübut etməkdir. Bu ictimai-mədəni və sosial problemin həllində müəllimlərin və tədqiqatçı-alimlərin də qarşısında mühüm vəzifələr durur. Orta məktəb müəllimləri də daxil olmaqla ali məktəblərdə dərs deyən müəllim kadrlarımız, xüsusilə tədqiqatçı-alimlərimiz özlərinin elmi və pedaqoji təcrübəsinə söykənərək milli mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız üçün zəruri olan və dərsliklərə salınması vacib sayılan aktual mövzuları müəyyənləşdirməli, bu haqda aid təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmalı və özləri bu haqda elmi məqalələr, monoqrafiyalar, proqramlar və dərsliklər hazırlamalıdır. Biz bu məqsədlə öz el-

mi-pedaqoji təcrübəmizə əsaslanaraq Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya ixtisaslarında və həmin ixtisas üzrə magistraturada müəllim və tələbələrin istifadəsi üçün «Şumerlərin «Bilqamıs» dastanı və Azərbaycan türklərinin folkloru» adlı dərs vəsaiti hazırlayıb nəşr etdirməyi lazım bildik. Ümidvaram ki, bu dərs vəsaiti həcmcə az olsa da, gənc nəslin elmi dünyagörüşünün və milli təfəkkürünün inkişafı və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

ŞUMERLƏRİN «BİLQAMIS» DASTANI VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN FOLKLORU

Bu zamana qədər Azərbaycan filologiyasında Şumer-Akkad dillərinin, eləcə də mifoloji görüşlərinin Azərbaycan-türk dilləri və mifoloji baxışları ilə bənzərliyi və qohumluq əlaqələri haqqında dəyərli elmi fikirlər söylənilmişdir. Hörmətli prof. T. Hacıyev «Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında» (7,səh.25-34) adlı məqaləsində Şumer və Türk dillərinin qohumluq əlaqələrini araşdırmış, bu dillərin fonetik, qrammatik və leksik müqayisəsini vermiş, Azərbaycan da daxil olmaqla türkdilli etnosların altı min il əvvəl Şumerlərlə «yaxın mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqədə» olması fikrinə gəlmişdir.

Hörmətli alimlərimizdən E.Əlibəyzadənin elmi tədqiqatlarının bir qismi də bu sahəyə həsr olunmuş və o da Azərbaycan türklərinin qədim Şumerlərlə bağlılığı və qan qohumluğu fikrindədir.

Mərhum türkoloq Aydın Məmmədov «Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri» (9,səh.5-24) və «Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках» (24,səh.5-20) adlı məqalələrində Şumer dilində olan 100-dən artıq söz və anlamları türk dillərindəki sözlərlə müqayisə edə-

rək paralellər aparmış, Şumer və Azərbaycan-türk dillərinin qohumluğu qənaətinə gəlmişdir.

Tarixçi alim Y.B.Yusifov «О языках древнейших населников Азербайджана» (25,səh.63-72) adlı məqaləsində Azərbaycan dili, o cümlədən qədim türk dilləri ilə Mesopotomiyanın Şumer-Akkad dilləri arasındakı bənzərlikləri araşdırmış, Azərbaycan-türk dillərinin yazı tarixini eramızdan əvvəl III minilliyə aid etmişdir.

Dilçi alimlərimizdən mərhum türkoloq Fərhad Zeynalovun «Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair» (16,səh.22-29) və Məmmədli Novruzovun «Məkanı hallar» (10,səh.116-123) adlı məqalələrində də Azərbaycan-Türk-Şumer araşdırmalarına rast gəlirik.

Mifologiyaya dair bir sıra tədqiqat əsərlərində də türk-Şumer qohumluq əlaqələri ilə qarşılaşırıq. Arif Acalov «Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası» (1,səh.222-236) adlı məqaləsində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı «Dəli Domrul» boyunu Şumer-türk mifologiyası baxımından araşdırmış və Şumer mifoloji sistemində olan ölüb-dirilmə anlamının türk mifoloji anlayışları ilə əlaqəsindən söz açmışdır. Həmin müəllifin «Трансформации одного древневосточного эпического образа в сравнительно-типологическом освещении» (21,səh.223-227) adlı məqaləsində isə qədim türklərin Oğuz Kağan və Şərq folklorunda olan İsgəndəri-Zülqərneyn obrazlarının əski Şumerlərin Bilqamis obrazı ilə mifoloji qohumluq əlaqələrindən bəhs edilmişdir.

Alimlərdən M.Yusifovun «Bahar bayramı haqqında» (15,səh.259-268) adlı məqaləsində isə Azərbaycan türklərinin bahar bayramı ilə ilgili görüşlərinin Şumer və Akkad mifləri ilə ədaqəsi təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatçı-alimlərdən Nəsir Rzayevin «Qobustanın Şumer rəvayətləri» (11,səh. 248-251) adlı məqaləsində də Azərbaycanın Qobustan və Xanlar rayonu ərazilərində qayalar üzərindəki əski qayıq təsvirlərinin və arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan tunc fiqurların quruluşca Şumerlərin kosmoqonik baxışlarına yaxın olması məsələlərindən danışılmışdır.

Türk alimlərindən Vəfi Mahir Kocatürkün «Əski Türk ədəbiyyatı» (18) əsərində, Osman Nədim Tuna, Yavuz Ərcan və başqalarının elmi tədqiqatlarında da Şumer-türk qohumluq əlaqələrindən bəhs olunmuşdur.

Rus alimlərindən Y. A. Bertelsin «Роман об Александре и его главные верссы на Востоке» (22) və Y.A.Kostyuxinin «Александр Македонский в

литературной и фольклорной традиции» (23) adlı əsərlərində də Şərq-Azərbaycan folklorunda olan İsgəndəri-Zülqərneyn surəti ilə Şumer-türk mifoloji surətlərinin bənzər əlaqələrindən bəhs olunmuşdur.

Alimlərimizdən T.Novruzovun «Qədim Şərq ədəbiyyatı» (Bakı, 2007, səh. 50-90) adlı monoqrafiyasında da Şumer-Azərbaycan-Türk əlaqələrində qədim «Avesta»nın və türk dastanlarının təsirindən söz açmışdır.

Şumer-türk qohumluq əlaqləri ilə ilgili bibliografiyaların sayını artırmaq da olar. Bu elmi tədqiqatlar sübut edir ki, istər dilçilik, istərsə də mifoloji baxımdan Şumer-Azərbaycan-Türk qohumluq əlaqələri tarixən mövcud olmuşdur. Biz bu elmi fikirləri bir qədər də dərinləşdirmək üçün öz tədqiqatımızda «Bilqamıs» dastanı əsasında Azərbaycan türklərinin folklorunda Şumer mədəniyyətinin süjetlərindən və Şumer-Türk folklor əlaqələrindən bəhs edəcəyik.

Elmi araşdırmalarımızda İ.Vəliyevin tərcüməsi ilə Bakıda «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Bilqamıs dastanı»nın Akkad variantına istinad etmişik (Bax: 4).

Eramızdan öncə VI-II minilliklərdə yaradılan «Bilqamıs» dastanı əski Şumer ədəbiyyatının qiymətli nümunəsi sayılır. Yaşamaq arzusu, həyat eş-

qi, humanizm və şəərə qarşı mübarizə bu dastanın əsas qayəsidir. Qədim Dəclə-Fərat vadisində, Mesopotomiya ərazilərindən tarılan «Bilqamıs» dastanının gil lövhələr üzərində yazıya alınmış ilk nümunələri XIX əsrin II yarısında elm aləminə məlum olmuş, ingilis şərqşünası Henri Raulinson, Corc Smit və başqaları bu sahədə elmi araşdırmalar aparmışlar. Sonrakı tədqiqatçılar isə dastanın Şumer variantı əldə edilmədiyindən, onun Akkad versiyasına istinadən fikir söyləmişlər.

Dastanın məzmunu sübut edir ki, o, öz quruluşu, süjeti və ideyası baxımından Azərbaycan türklərinin və digər türkdilli xalqların folkloruna, o cümlədən dastan yaradıcılığına çox yaxındır. Şərq, xüsusən Azərbaycan mifologiyasında geniş yayılmış İsgəndəri-Zülqərneyn haqqında olan əsatir və rəvayətlər, İsgəndərin və onu müşayiət edən Xızırın dirilik suyu axtarmaq üçün zülmət dünyasına getmələri süjeti Bilqamısın ölməzlik axtarmaq məqsədilə zülmətə getməsi süjetinə çox yaxındır. «Bilqamıs» dastanında Dədə Utnapiştı dəniz dibində olan gənclik çiçəyinin yerini Bilqamısa bildirir. Bilqamıs bu çiçəyi çətinliklə əldə etsə də, özünə qismət olmur, çiçəyi ilan aparır. İsgəndər də Bilqamıs kimi dirilik suyunun yerini, onun Şimal qütbündə zülmətdə olmasını müdrik və ixtiyar qocanın rəvayətindən

öyrənir (6,səh.375). Bilqamıs ölümə çarə tapa bilmədiyi kimi, İsgəndər də ölməzlik qazana bilmir, dirilik suyunu Xızır içib ölümsüzlük qazanır.

İsgəndər haqqında Azərbaycan-türk və Şərq rəvayətlərinə əsaslanan XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəli özünün «İsgəndərnamə» əsərində göstərir ki, İsgəndər zülmət dünyasından qayıtdıqdan sonra müqəddəs bir mələk ona Allah tərəfindən peyğəmbərlik verilməsi xəbərini gətirir (6, səh.503-507) və tövsiyə edir ki, bir müdrik və hər şeyi bilən peyğəmbər kimi səfərə çıxıb dünyanı pisləklərdən təmizləsin. Nizaminin söykəndiyi əski rəvayətlərdə İsgəndər hər şeyi görən və hər şeyi bilən bir peyğəmbər kimi dünyanı rəzalətlərdən xilas etmək üçün səfərə çıxır. Bilqamısdə da peyğəmbərlik və yarımallahlıq vardır və o da ölümə çarə tapmaq üçün səfərə çıxır. Türkoloqların fikrinə görə, Bilqamıs – hər şeyi görən, hər şeyi bilən deməkdir ki, bu da ancaq tanrılara və peyğəmbərlərə xasdır. «Qamıs», «qames» sözü hamı şeylər, hər şeylər mənasını verir. Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında da bu söz «qamu», «qamusu» (hamı, hamısı) mənalarında işlənmişdir. Şah İsmayıl Xətai özünün «Dəhnamə» əsərində bu sözü belə işlətmişdir:

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Deyilənlər göstərir ki, ölməzlik qazanmaq üçün zülmət dünyasına gedən Bilqamıs və İsgəndər hər ikisi eyni taleyə malik olub öz arzularına çata bilməsələr də, yarımallahlıq və peyğəmbərlik qazanmış qəhrəmanlardır.

«Bilqamıs» dastanındakı Dədə Utnapiştı surəti ilə Azərbaycan folklorunda olan Xızır surəti arasında da çoxlu bənzəyişlər vardır. Utnapiştı və Xızır hər ikisi ölməzlik qazanmış qəhrəmanlardır. Lakin fərq burasındadır ki, Utnapiştı insan nəslini tufandan xilas etdiyi üçün allahlar tərəfindən ona ölməzlik verilsə, Xızır çox çətin bir yol gedərək zülmət dünyasında dirilik suyu içdikdən sonra ölməzlik qazanır. Utnapiştının ölməzlik qazanmasında tufan və su daşqını, Xızırın ölməzlik qazanmasında isə dirilik suyu əsas rol oynayır. Müqəddəslik və təmizlik rəmzi olan su hər iki qəhrəmanın ölməzliyə çatmasında əsas vasitədir. Utnapiştıya və Xızıra ölməzlik gətirən su həmçinin həyata yaşam və dirilik verən dörd ünsürdən (su, torpaq, hava, günəş) biridir.

Dəyərli türk alimi Vəfi Mahir Kocatürkün tədqiqatlarında İsgəndər obrazı türk mifologiyası ilə, «Oğuznamə»nin qəhrəmanı olan Oğuz Kağanla əlaqələndirilir. Rus alimi E.A.Kostyuxin də öz tədqiqatında İsgəndər və Bilqamıs obrazlarını təhlil

edərkən hər iki mifoloji süjetin Şumer-Şərq varislik əlaqələri əsasında yarandığını göstərir (23, səh.224). Bütün bunlar təsdiq edir ki, İsgəndəri-Zülqərneyn surəti ilə Bilqamıs surəti arasında mifoloji süjet baxımından əski qohumluq və varislik əlaqələri vardır.

«Bilqamıs» dastanında ölməzlik axtarmaq üçün qəhrəmanın zülmət dünyasına getməsi süjeti Azərbaycan nağıllarında da vardır. Məsələn, «Məlikməmmədin nağılı»nda göstərilir ki, Məlikməmmədin qoca atası xəstədir. Loğmanın məsləhətinə görə o, dirilik və cavanlıq almasını yeyib sağalmalı və cavanlaşmalıdır. Lakin gənclik ağacından almanı şər qüvvənin köməkçisi olan qorxunc div oğurlayıb qaranlıq quyuya, zülmət dünyasına aparır. Məlikməmməd divi yaralayır, onun ardınca atəşli quyuya girib, divlə vuruşur və ona qalib gəlir. Sonra qara qoçun belində zülmət dünyasına gedir və əjdahanı öldürüb Zümrüd quşunun qanadlarında işıqlı dünyaya çıxır. Məlikməmməd gənclik almasını zülmətə gedib şər qüvvələrlə vuruşduqdan sonra çətinliklə əldə edir.

«Bilqamıs» dastanında da sehirli gənclik çiçəyi əlçatmaz dəniz dibindədir. Bilqamıs da Məlikməmməd kimi zülmətdən keçib Dədə Utnapiştı ilə görüşdükdən sonra onun məsləhəti ilə çiçəyi dəniz

dibindən çox çətinliklə əldə edir. «Bilqamıs» dastanında sehirli gənclik çiçəyini ilan oğurlayıb iyləyir və cavanlaşırsa, «Məlikməmmədin nağılı»nda da sehirli gənclik almasını div oğurlayıb yeyir və cavanlaşır. Lakin bu süjetlərin bir-birindən fərqi bundadır ki, Bilqamıs və onun Uruk yurdunun sakinləri gənclik çiçəyinə sahib ola bilmirlər. Məlikməmməd isə gənclik almasını gətirib atasına verir və onu sağaldıb cavanlaşdırır.

«Bilqamıs» dastanı ilə Azərbaycan xalq dastanları arasında da oxşar süjet əlaqələri çoxdur. Bu baxımdan, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı və Dədə Qorqud surəti ilə bağlı xalq rəvayətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bütün dastanlarımızda, əfsanə və nağıllarımızda ölüm haqdır, haqdan qaçmaq olmaz. Məsələn, ölümün haqdan gələn bir qismət olması barədə «Kitabi-Dədə Qorqud dastanında belə deyilir:

Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.

Dədə Qorqudun özü ilə ilgili xalq əfsanə və rəvayətlərində də ölümün haqq olması və ölümdən

qaçmağın imkansızlığı ideyası verilir. Bu rəvayətlərin birində deyilir ki, Dədə Qorqud ölümündən qaçıb 500 il dəryanın ortasında yaşayır və Əzrail ona yaxın düşə bilmir. Lakin Allahın əmri ilə Əzrail ilan cildinə girir və üzüb dəryanın ortasına gedərək Dədə Qorqudu çalır və canını alır.

Başqa bir rəvayətdə isə deyilir ki, Dədə Qorqud ölümündən qaçıb dənizin ortasında yaşayır və əbədi olaraq qopuzunu çalır. Qopuzun ecazkar sə-sindən Əzrail Dədə Qorquda yaxın düşə bilmir. Nəhayət, Dədə Qorqud o qədər qopuz çalır ki, yorulub əldən düşür və yatır, Əzrail ilan cildinə girir və yuxuda olan Dədə Qorqudu çalıb canını alır.

Dədə Qorqud surəti ilə bağlı olan bu əfsanə-rəvayətin süjeti, yəni ölümün haqq olması və insa-nın ölümündən qaça bilməməsi ideyası «Bilqamıs» dastanında Enkidunun ölümündən qaçmaq istəməsi və bundan qurtula bilməməsi süjeti ilə çox bənzər-dir. Bilqamısın ölümə çarə tapa bilməməsi də Dədə Qorqudun ölümündən qaça bilməməsi ilə eyni ideya-da birləşir. Hər iki dastanda istər Dədə Qorqud, isərsə də Enkidu ölümündən qaçsalar da, ondan qur-tula bilmirlər. Hər iki qəhrəmanın canı Allahın əm-ri ilə alınır. Bilqamısın da, Dədə Qorqudun da ölü-münə səbəb ilandır. Əgər Dədə Qorqud Əzraildən gizlənərək ölməzliyi dənizdə, suyun ortasında yaşa-

maqda görürsə, Bilqamıs da gənclik çiçəyini dəniz-in, suyun dərinliklərindən tapır. Hər iki qəhrəma-nın ölməzlik axtarması dənizlə, su ilə ilgilidir.

«Bilqamıs» dastanında olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da ölümündən qaçmaq cəhdləri vardır. Bilqamıs öz dostu Enkidunun ölü-mündən qəzəblənib ölümə çarə axtarırsa, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da Dəli Domrul çay qı-rağında ölən bir igidin ölümündən qəzəblənib ölüm törədən qıvvəni, Əzraili axtarır. İstər Bilqamıs, is-tərsə də Dəli Domrul hər ikisi Allahın istəyinə qarşı çıxır, tanrılarına asi olurlar. Bilqamısın və Enkidu-nun allahların istəyinə qarşı çıxaraq onların himayə etdikləri Sidr meşəsini qırmaları və zalım Humbabı öldürmələri süjetində də tanrının istəyinə qarşı çıxmaq və ona asi olmaq ideyası vardır. Dəli Domrul da Allahın istəyinə qarşı çıxır və ilahi qüvvənin icraçısı olan Əzrailə qılinc çəkib onunla döyüşür. Enkidu zalım Humbabı öldürdüyü və Sidr meşə-sini qırdığı üçün allahların qəzəbinə düşər olursa, Dəli Domrul da Əzrailə qılinc çəkib döyüşdüyü üçün Allahın qəzəbinə düşər olur. Hər iki qəhrə-mana ölüm hökmünü allahlar verir. Lakin fərq bu-rasındadır ki, Dəli Domrul öz xatununun sədaqəti-nə görə Allah tərəfindən əfv edilirsə, Enkidu allah-lar tərəfindən bağışlanılır.

Azərbaycan folklorunda tanrı-insan münasibətləri öz mənşeyini əski türk əsəirlərindən götürür. «Bilqamıs» dastanında olan tanrı-insan münasibəti süjeti də əski mifoloji qaynaqlara söykənir. Qədim əsəirlərdən gələn tanrı – insan qarşıdurması süjeti «Bilqamıs» və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında özünə yer tutduğu kimi, sonrakı dövrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına da keçmiş, orta əsrlərdə şairlərimiz bu bəşəri mövzuya müraciət etmişlər.

Azərbaycan şairi Heyraninin 1793-cü ildə üzü köçürülmüş «Dəlinamə» (Bax: 5, səh. 26-27) məsnəvisində «Bilqamıs»dan və «Dəli Domrul»dan gələn təsvirlər vardır.

Əsərin qəhrəmanı coşqun təbiətli Dəlidir. Bir gün o, bərk acır və Allahdan yemək istəyir, onun insanlardan qorxduğu üçün göylərə çıxdığını söyləyir. Dəlinin bu cəsarətindən qəzəblənən Allah firiştlərə əmr edir ki, gedib Dəlini qolubağlı onun hüzuruna gətirsinlər. Lakin Dəli çomağını çəkib firiştləri dağdır. Sağ qalan bir firiştə gedib olanları Allaha bildirir. Allah Cəbrayılı Dəlinin ardınca göndərir. Dəli yenə də Allahın yanına getməkdən imtina edir və Cəbrayılı deyir ki, qoy Allah özü mənim hüzuruma gəlsin. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Allah Dəlinin yanına gəlir. Dəli, Allaha çox etina-

sızlıq göstərir və soruşur ki, mənə nə gətirmisən? Allah ona alma gətirdiyini bildirir. Dəli qəzəblənir və almanı Allahdan qəbul etmir:

Dedi: mənı görməyə gəlibsən,
Utanma, gəl, mənə nə gətiribsən?
Dedi Allah: Sənə alma gətirdim,
Azın çox bu yüzə çalma gətirdim.
Dedi: Alma isə almanam onu,
Aluban qoynuma salmanam onu.

İşi belə görən Allah hiyləyə əl atır və Dəliyə almanı qoxulamağı tapşırır. Dəli, Allahla belə bir şərt kəsir ki, əgər insanların günahını bağışlasan, almanı qoxulayaram. Allah bu şərtə razı olur. Dəli almanı qoxulayıb ölür.

Mövzusu qədim əsatirdən gələn bu əsərdəki Dəli surəti tanrı – insan münasibətlərində öz xarakteri etibarını ilə Bilqamıs, Enkidu və Dəli Domrul obrazları ilə birləşir. İstər Bilqamıs və Enkidu, istərsə də Dəli Domrul və Dəli özlərinin mübarizə mövqelərinə görə eyni bəşəri idealda birləşirlər. Bilqamısı bütün insanların, bəşəriyyətin taleyi düşündürür. Bilqamıs dəniz dibindən çətinliklə tapdığı gənclik çiçəyini Uruk yurduna aparıb öz xalqını cavanlaşdırmaq istədiyi kimi, Dəli də bütün insanların xilasını

üçün Allahla şərt kəsir, ona insanların günahını bağışlatdıqdan sonra almanı qoxulamağa razılıq verir və bu bəşəri məqsəd yolunda öz canından keçir.

Dəli Domrul da insanlara ölüm gətirən ilahi qüvvəni axtarır, Əzrailə döyüşür. Lakin Bilqamısdan və Enkidudan fərqli olaraq Dəli Domrulda və Dəliddə Allaha və onun göndərdiyi ilahi varlıqlara qarşı qəzəb və üsyankarlıq daha güclüdür. Dəli öz mübarizliyi və qəhrəmanlığı ilə Allahın göndərdiyi firiştələri dağıdıb məhv edir, Cəbrayılı dəyənəklə hədələyir. Hətta çıxılmaz vəziyyətdə qalan Allah özü Dəlinin ayağına gəlmək məcburiyyətində qalır. Dəliyə açıq-aşkar qalib gələ bilməyən Allah hiyləyə əl atır və igid Dəlini hiylə yolu ilə öldürür. Lakin Dəli gorda da öz əqidəsindən dönmür, çomağını əlindən yerə qoymur və inkir-minkirləri pərən-pərn edir.

Çox zaman nağıl və dastanlarımızda qəhrəmanlar nəzir-niyazla və xalqın duası ilə dünyaya gəlirlər. «Dədə Qorqud» dastanında «Dirse xan oğlu Buğac» boyunda Buğac nəzir-niyazla və Oğuz elinin duası ilə dünyaya gəlir. Buna «Bilqamıs» dastanında da rast gəlirik. Uruk yurdunun sakinləri Tanrı Arurunı köməyə çağırırlar ki, Aruru özünün yaratdığı igid Bilqamıs kimi ona bənzəyən ikinci bir qəhrəman da yaratsın. Aruru Uruk yur-

dunun duasını qəbul edir və gildən Enkidu adlı bir igid yaradıb göylərdən yerə atır:

Aruru eşidərək onların sözlərini,
Gildən bir şey yoğurub, göylərdən yerə atdı,
Qüvvətli bir qəhrəman – Enkidunu yaratdı
(4,səh.10).

Göründüyü kimi, Enkidu göydən gəlmə, xilaskar qəhrəmandır. Azərbaycan və başqa türk xalqlarında olan tanrı oğlu və ya göydən düşmə anlamı mifoloji kökə bağlıdır. Bu anlayış əski türk folklorunda xilaskarlıq atributunu ifadə edir. Türkdilli xalqların mifoloji süjetlərində xilaskar və himayəçi mifik obraz olan Boz qurd və ya tüklü erkək Börinin göy işıq və ya şüa qiyafəsində göydən yerə enməsi süjeti də bu fikri təsdiq edir (Bax: 12, səh.24-25). Azərbaycan xalq nağıllarından olan «Tapdığın nağılı»nda da Tapdıq Günəşlə Qara Divin izdivacından yaranır və şüa vasitəsilə göylərdən yerə düşür. Bütün bunlar göstərir ki, istər göydən gələn qəhrəman Enkidu, istər göy tüklü Qurd və ya Böri, istərsə də folklorumuzda olan Tapdıq kimi qəhrəmanlar xilaskarlıq, hamilik və əcdadlıq anlamında birləşirlər. Təsadüfi deyildir ki, Bilqamıs şərq qüvvə olan Humbabani məhz göydən enmiş Enkidunun köməyi ilə məğlub edir.

Azərbaycan-türk mifoloji görüşlərində od, su, bitki və torpaq, şamanlığı qəbul etmiş bəzi türklərdə isə od, dəmir, su, torpaq və ağac müqəddəsləşdirilmiş ünsürlər hesab olunur. Altay və Yakut əfsanələrində Qara xanın oğlu Ülgənin insanları torpaqdan yaratması bildirilir (Bax:14,səh.28). Enkidunun gildən (torpaqdan) yaradılması da Azərbaycan və başqa türkdilli xalqların əski mifik görüşlərinin ifadəsidir. Tanrı Aruru tərəfindən gildən yaradılan Enkidu meşəyə atılır.O,meşədə vəhşi heyvanlar arasında böyüyür,vəhşilərlə ünsiyyətdə olur:

O, vəhşi heyvanların döşündən süd əmmişdir,
Qabağına qoyulmuş süfrədəki çörəyə
O, heyrətlə boylanır gözünü döyə-döyə,
O hələ adam kimi çörək yeməyi bilmir
(4, səh. 19).

«Bilqamıs» dastanında olan qəhrəmanın vəhşilər içərisində böyüməsi süjeti bir çox nağıl və dastanlarımızda olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da vardır. «Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy»da Aruz qocanın körpə oğlu köçkün vaxtı düşüb yolda qalır, vəhşi aslan uşağı aparıb öz südü ilə böyüdür. Bu uşaq da Enkidu kimi meşədə vəhşilərlə bir yerdə böyüyür, at basır, qan somurur, igidlik göstərir. Bu igidliyinə görə Dədə Qorqud

ona Bacat adını verir. İstər Enkidu, istərsə də Bacat zoomorfik onqonların himayəsi ilə böyüyürlər. Qüvvət və güc rəmzi olan qüvvələrin döşündən süd əmib igidlik və yenilməzlik mərtəbəsinə yüksəlmək öz mənşəyini əski türk şamanizmindən və mifik təfəkküründən götürür. Əski şaman əfsanələrində şaman olan şəxs ilk öncə albıslar tərəfindən əmizdirilir. Bundan sonra həmin şəxs şamanlıq qazanır və ruhları görür, onlarla danışır. Bu isə onu təsdiq edir ki, istər Enkidu, istərsə də Basat əski türk mifik təfəkkürünə söykənən və «mifoloji ana» tərəfindən himayə edilən yenilməz qəhrəmanlardır. Bu tipli qəhrəmanlar yazılı ədəbiyyatımızda da vardır. XVIII əsr Azərbaycan şairi Məhcür Şirvaninin mövzusunı xalq nağıllarından aldığı «Qisseyi-Şirzad» poemasının qəhrəmanı olan Şirzad da vəhşi şirlərin südü ilə böyüyür və igidlik mərtəbəsinə yüksəlir (Bax: 2, səh. 193-200).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qaraca çoban, Sarı çoban kimi sadə xalq içərisindən çıxmış çoban surətləri vardır. Bu cür sadə çoban surətlərinə «Bilqamıs» dastanında da rast gəlirik. Şəhvətli qadın Şamxat igid Enkidunu ram edib onu vəhşilər arasından özü ilə Uruka gətirərkən ilk öncə çoban düşərgəsinə gəlirlər. Uruk yurdunun çobanları igid Enkidunu dörd tərəfdən dövrəyə alıb onun şəninə

tərif deyirlər. Enkidu Uruk elini vəhşi heyvanlardan qoruyur və çobanlara kömək edir. Çobanlarla görüşdükdən sonra Enkidu Bilqamısın nigah şənliyinə gəlib çıxır. O, Uruk yurdunun otuz pəhləvanını döyüşə çağırır, hətta öz gücünü göstərmək üçün nigah otağının qapılarını kəsib Bilqamısı oraya buraxmır, onunla döyüşür və döyüşdə ona qalib gəlir:

Gəlib çıxdı Enkidu o hasarlı Uruka,
«Otuz pəhləvan gəlsin, döyüşərim – dedi, - mən!»
Nigah evinə gedən yolu kəsdi hər yerdən...
O gecə İşxar üçün yataq hazırlanmışdı,
Lakin o, Bilqamısa tanrı tək rəqib gəldi.
Kəsdi hərəmxanada qapını ayağıyla,
Enkidu qapıları qoymadı ki, açıla,
Qoymadı ki, Bilqamıs oraya təşrif qıla.
Nigah hərəmxanası önündə tutaşdılar.
Güçdə, enli yolda döyüşə başladılar.
Dəhlizlər yerə çökdü, silkələndi divarlar,
Bilqamıs dizi üstə əyilib endi yerə (4,səh.21-22).

Enkidu və Bilqamısla bağlı olan bu süjet «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Bamsı Beyrəyin əsirlikdən xilas olub Oğuz yurduna qayıdaraq öz düşməni Yalançı oğlu Yalançıyı məğlub etməsi səhnəsi ilə yaxından səsləşir. Oğuz elindən ayrı düşüb

düşmən yurdunda əsir saxlanılan Bamsı Beyrək də yağılardan xilas olduqdan sonra nişanlısı Banuçiçəyin toyu, nigahı günü Oğuz elinə gəlib çıxır. Enkidunu Urukun çobanları qarşıladığı kimi, Bamsı Beyrəyi də ilk öncə Oğuzun çobanları qarşılayır. Beyrək də Enkidu kimi nigah günü Oğuzun pəhləvanları ilə yarışır, ox atır, igidliyini nümayiş etdirir. Enkidu Bilqamısın nigah otağının qapısını kəsdiyi kimi, Bamsı Beyrək də Banuçiçəyin nigah otağına gəlib qapını kəsir, sevgilisində qovuşur.

«Kitabi-Dədə Qorud» dastanında Oğuz yurdunun qəhrəmanları namuslu və sevdikləri qızlara sədaqətli dirlər. Onlar Türk əxlaqına uyğun olaraq öz sevgililərini heç zaman yabançı gözəllərə dəyişmirlər, dar ayaqda belə nişanlılarına xəyanət etmirlər. Bamsı Beyrək düşmən əlində əsir olduğu zaman kafir bəyinin bakirə qızı Beyrəyə igidliyinə görə aşiq olur. Hətta Beyrəyi azad edərək onu sevdini bildirir. Lakin Beyrək əsirlikdən azad olmaq üçün yağı qızını qayıdıb halallıqla alacağına söz versə də, öz sevgilisi Banuçiçiyi düşmən qızı ilə dəyişmir.

«Bamsı Beyrək» boyunda olduğu kimi, igidliyinə görə yabançı gəzəlin qəhrəmana aşiq olması süjeti «Bilqamıs» dastanında da vardır. Bilqamısla Enkidu Sidr meşələrinin himayəçisi olan zalım Humbabanı öldürdükdən sonra tanrı Anunun qızı

məleykə İştər da Humbabaya qalib gələn Bilqamısa igidliyinə görə aşiq olur. Məleykə İştər Bilqamısa yabançı olduğu kimi, kafir elinin qızı da Beyrəyə yabançıdır. Odur ki, hər iki qəhrəman öz sevgililrinə dönük çıxmır, yabançı qızlarla evlənmirlər.

Bilqamısının rədd cavabı məleykə İştərin qadınliq qürurunu alçaldır. İştər öz eşqinə rədd cavabı aldığı üçün qısqanclıqdan qəzəblənir və Bilqamısdan intiqam almaq qərarına gəlir. O, atası tanrı Anudan xahiş edir ki, Bilqamısı məhv etmək üçün nəhəng bir buğa yaradıb Uruk yurdunun üzərinə göndərsin. Tanrı Anu öz qızı İştərin arzusunu yerinə yetirir və nəhəng buğanı Urukun üzərinə göndərir. Azman buğa Uruk yurdunun başına müsibətlər gətirir, yeddi qurtumda Fəratın suyunu içib qurudur. Urukun igidlərini qırıb məhv edir:

O büğa yeriib Fərata endi,
Yeddi qurtuma içdi, çayın suyu yox oldu.
Nəfəs dərdikcə yerdə yeddi xəndək oyuldu.
Urukun yüz igidi yıxıldı o xəndəyə
(4, səh. 50).

Buna oxşar süjet eynilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da vardır. Əgər «Bilqamıs» dastanında məleykə İştərin xahişi ilə tanrı Anu tərəfindən göndərilən vəhşi və azman buğa Uruk yurduna fəlakət və müsibətlər gətirib igidləri məhv edərsə,

«Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da da Qonur Qoca Sarı Çobanla pəri qızının izdivacından yaranan nəhəng Təpəgöz Oğuz elinin başına müsibət və bəla gətirir, Oğuzun igidlərini məhv edir. Buğa da, Təpəgöz də Urukun və Oğuzun düşmənləridir. Hər iki düşmən Uruk və Oğuz elinə ilahi qüvvələr – tanrılar və pərilər tərəfindən göndərilir. Buğanı tanrı Anu və onun qızı məleykə İştər himayə edərsə, Təpəgözü də Pəri qızı himayə edir. Pəri qızının Təpəgözü verdiyi sehirli üzük onu oxdan və qılıncdan qoruyur. Enkidunun Humbaba ilə döyüşə getməsi səhnəsində də buna bənzər motivlə qarşılaşırıq. Bilqamısının anası Ninsun öz oğlunun dostu olan Enkidunun boynuna tilsim taxıb onları qorxunc Humbaba ilə döyüşə gəndərir. Təpəgözü öz anasının verdiyi sehirli üzük qoruyursa, Enkidunu da dostunun anasının verdiyi tilsim qoruyur.

Şumer mifoloji görüşlərində onqon kimi təsvir olunan «yabanı öküz və ya dağ buğası» (19, səh.233) ilə bağlı süjet «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Dirse xan oğlu Buğacın boyu»nda da vardır. Bayandır xanın məclisində Oğuz yurdunun qəhrəmanı nəhəng buğanı basıb kəsir və Buğac adını qazanaraq şöhrətlənirsə, «Bilqamıs» dastanında da Bilqamısla Enkidu vəhşi buğanı öldürüb Uruk yurdunu xilas edir və şöhrətlənirlər.

«Bilqamıs» qəhrəmanları ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının apardıqları mübarizə də ideya baxımından eynidir. İstər Bilqamıs və Enkidunun, iətrə də Basatın apardıqları mübarizə ümumxalq azadlığı və əbədi həyat uğrunda aparılan bəşəri mübarizədir. Bu baxımdan hər üç qəhrəman xarakter etibarı ilə bəşəri qəhrəmanlardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Azərbaycan türklərinin islamiyyətdən əvvəlki həyat tərz, məişəti, adət-ənənəsi və dünyagörüşü də «Bilqamıs» dastanındakı motivlərlə üst-üstə düşür. «Kitabi-Dədə Qorqud»da islamiyyətin haram buyurduğu içki və şərab maddi həyat neməti kimi təriflənir. Oğuz elinin igidləri şərab içib məst olurlar. İslamiyyətdən əvvəlki türk məişətinə xas olan bu xüsusiyyətə «Bilqamıs» dastanında da rast gəlirik. Uruk yurdunun qəhrəmanları da şərab içir, içki və şərab həyat neməti və dünya qisməti kimi təriflənir. Şəhvətli qadın Şamxat igid Enkiduya yemək və içmək təklif edərək deyir:

Yava qadın söz açıb Enkiduya deyir ki:
«Çörəkdən ye, Enkidu, bu, həyat nemətidir.
Sikera içginən sən, o, dünya qismətidir...

Enkidu da «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanları kimi şərab içərək məst olur, şərabın itisi Qazan xan kimi onun da başına vurur:

Enkidu doyanacan o ki var çörək yedi,
Üstündən yeddi küyüm sekeradan gillətdi.
Onun ruhu oynadı, beyni tamam açıldı,
Qəlbinə sevinc doldu, çöhrəsini nur aldı
(4,səh.19).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Bayandır xan və Qazan xan məclis qurub İç Oğuz və Dış Oğuz yurdunun camaatına yemək və şərab verdiyi kimi, «Bilqamıs» dastanında da el ağsaqqalı olan Dədə Utnapiştı dünya tufanından öncə şəhər sakinlərinə yemək və şərab verir, onları yedirib-içirir:

Şəhər sakinlərinə yaxşı bir öküz kəsdim,
Hər gün adətim idi, mütəlq qoyun kəsərdim.
Çay suyu qədər xalqa doyunca şərab verdim,
Meyvə şirəsi, şərbət-sikera, ağ, al şərab
içdilər o ki var.

Yeni il şənliyə təf çəkirdi adamlar.

Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, istər əski Şumerlərin, iətrə də Azərbaycan türklərinin islamiyyətdən əvvəlki həyat tərz, məişəti və ənənəsi

eyni olmuşdur. Öküz kəsmək, qoyun qurbanı vermək və yeni il şənliyi keçirmək türklərdə olduğu kimi, əski Şumerlərin məişətində də olmuşdur ki, bütün bu məişət oxşarlıqları ancaq Şumer-Türk soy birliyindən irəli gələ bilər. Təsədüfi deyildir ki, görəkmlı alimlərimizdən sayılan Elməddin Əlibəyzadə öz tədqiqatlarında Şumer-Türk soy birliyi məsələlərindən danışarkən yazır: «Bilinməkdədir ki, «Tarix Şumerdən başlar»sa da ədəbiyyat da «Bilqamış» dastanından başlar. *Bu dastan bizim böyük atalarımızın Şumer türkləri olduğuna* (Kursiv mənimdir-Ə.Q.), bədii yaradıcılığı, estetik düşüncəni, elmimizi və ruhi özəlliklərimizi onlardan aldığımıza dəlildir. Bu dastan bizim üç əski dövrün, ədəbiyyat tariximizin ilk parlaq nümunəsidir. «Bilqamış» dastanının əsasını təşkil edən hadisələr, dostluq-qardaşlıq ənənələri, mənəvi təmizlik, saflıq, yüksək alicənab hisslərlə əhatə olunma, eşqə-məhəbbətə sadıq qalma, ailəvi məhəbbət məsələləri, ölümsüzlüyə yönəliş... ağızlarda, sinələrdə, ürəklərdə, qanda-ilikdə yaşayaraq zamanla süzülərək gəlib «Dədə Qorqud kitabı»nda yer almışdır» (Ətraflı bax: 17, səh.-147-154).

Gətirdiyimiz faktlarla yanaşı, heç şübhəsiz, Elməddin Əlibəyzadənin bu dəyərli fikri də Azərbaycan türklərinin qədim Şumerlər olduğunu təsdiq edir.

Nağıl və dastanlarımızda tale, qəzavü qədər və qismətin yuxu vasitəsi ilə qəhrəmana təlqin edilməsi süjeti vardır. Xüsusilə aşiqanə-məhəbbət dastanlarımızın qəhrəmanları olan sevgililər birbirini yuxuda görüb sevişirlər. Haqq aşığılarına isə sevgili tapmaq üçün yuxuda buta verilir. Yuxu vasitəsilə qəhrəmanın öz taleyindən xəbər tutması süjeti «Bilqamış» dastanında da verilir. Bilqamış Enkidu ilə görüşməzdən öncə özünə yaxın bir dost tapmasını yuxuda görür və yuxusunu anasına danışır, sonra isə Enkidu ilə görüşüb dostlaşır. Enkidu da öz gələcək taleyini əvvəlcədən yuxuda görür və dostu Bilqamışa danışır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyunda da Salur Qazan evi yağmalandıqdan sonra yuxuda «qara-qayğılı əhvalatlar» görüb narahat olur. Qazan xanın yuxusunu qardaşı Qaragünə yozursa, Bilqamışın yuxusunu anası Ninsun, Enkidunun yuxularını isə dostu Bilqamış yozur. Hər iki dastanda yuxuların türk məişətinə uyğun olan xalq yozumları ilə qarışdırılır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında təsvir olunan Oğuz yurdunun ərənləri də Uruk elinin igidləri kimi düşməyə qarşı amansız və ayıq-sayıqdırlar. Türk xalqlarına məxsus olan döyüş və cən-

gavərlik ruhu eynilə Urukun igidlərində də vardır. Onlar da təbil səsi ilə oyanır, döyüşə hazır olurlar:

Təbil səslənən kimi oyanır igidləri,
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri

(4, səh.9).

Oğuz yurdunda da döyüş başlanan zaman «alaylar bağlanır, qoşunlar düzülür, borular çalınır və tavullar döyülür» (8, səh.126).

«Baş kəsib qan tökməklə» ad-san qazanmaq və igidlik mərtəbəsinə yüksəlmək, həmçinin bu yolla öz türklüyünü təsdiq etmək öz mənşəyini əski türk ənənələrindən götürür. Bu igidlik funksiyası Azərbaycan-türk folklorunda bəşəri xarakter daşımaqla yanaşı, xeyirin şərə qarşı yönəlməsi və şəri məğlub edib ona qalib gəlməsi anlamını ifadə edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Buğac, Basat, Beyrək, «Oğuz Kağan» dastanında Oğuz kimi qəhrəmanlar igidlik göstərərək ad-san qazanır və şərə qalib gəlirlər. Bu xüsusiyyət «Bilqamıs» dastanında da vardır. Bilqamıs və Enkidu Sidr meşələrini himayə edən şər təbiətli zalım Humbabaya qarşı vuruşurlar. Bilqamıs öz dostu Enkiduya deyir:

Gəl bir gün əlbir olaq, gedək onu öldürək,
Dünyada nə pis göz var, şər ocaq var
söndürək (4, səh.24).

İstər Bilqamıs, istərsə də Enkidu zalım Humbabanı öldürüb şərə qalib gəldikdən və «Dədə Qorqud» qəhrəmanları kimi «baş kəsib qan tökdükdən» sonra igidlik mərtəbəsinə yüksəlib şöhrətlənirlər.

Azərbaycan xalq dastanlarında, nağıl və əfsanələrimizdə bəzən qəhrəmanlar dağla söhbət edir, dağa inam bəsləyir, dərdlərini dağla bölüşürlər. Hətta bir sıra türk xalqlarında «əcdad-xilaskar», «hami ruh», «qəhrəmanlıq simvolu», «türk etnosunun xilaskarı», «yol göstərən» kimi qəbul edilən Boz qurdun özü də «mifoloji ana, yaxud vətən» funksiyasını ifadə edən dağ ruhu hesab edilir (3,səh.42-55). Altaylılar dağları müqəddəs, tanrı dağı hesab edir. Altay rəvayətlərində qadınlar dağı özlərinə qayınata sayırlar. Hətta onlarda Tuiyəsi (dağ yiyəsi) adlı dağı qoruyan müqəddəs bir ruh da var idi (14,səh.28-29). Azərbaycan – türk folklorunda «mifoloji ana» obrazını ifadə edən yurd dağlarına müqəddəs inam məsələsi «Bilqamıs» dastanında da vardır. Uruk yurdunun sakinləri dağa xilaskarlıq və xeyir gətirən müqəddəs yer kimi inanırlar. Səfərə çıxan Bilqamıs dağa rast gələrək deyir:

Bilqamıs dağa çıxıb ətrafa göz gəzdirdi,
«Dağ, mənə sən xeyirli yuxu gətir» - söylədi
(4,səh.35).

«Bilqamıs» dastanı Azərbaycan türklərinin və digər türk xalqlarının folklorunda olan ağaca inamı da özündə əks etdirir. Məlumdur ki, bir sıra türk xalqları mifoloji baxımdan «ağacı tanrı və ya tanrıdan ayrılmış bir parça hesab edirdilər». Hətta Altayda «şamanların fikrincə qayınağacını Ülgən tanrıça Umaya göydən göndərmişdir...

Oğuz xan ağac altına nurla enmiş, qız görmüş, onunla evlənmişdir» (14,səh.30).

Türk xalqlarında ağaca inam xeyir allahı Ahuramazdanın yaratdığı ilk insanın şər qüvvənin tanrısı olan Əhrimənlə döyüşdə ölməsi və Ahuramazdanın onu yenidən ağac şəklində torpaqdan cücərtməsi mifik süjetində də vardır. Bütün bunların eyni mifoloji kökdən qaynaqlanması şübhəsizdir.

Bir sıra Altay əfsanələrində isə meşələrin şeytanlar tərəfindən yaradılmasına da inam vardır. «Bilqamıs» dastanında da Livan dağlarında Sidr meşələrinin ağaclarını şər təbiətli qorxunc Humbaba himayə edir. Bilqamıs və Enkidu ağacların hamisi şər Humbabanı öldürdüklərinə görə tanrıların qəzəbinə düşər olurlar.

Tanrı mənşəli və ya yarım allah olması ilə Bilqamıs əski türk mifoloji obrazları ilə də birləşir. Çünki türk folklorunda olan Oğuz Kağan surəti də yarımallah və tanrı mənşəlidir. İnsanın xeyirxah və

müqəddəs əməllərinə görə bəşəri yüksəkliyə və insan – tanrı səviyyəsinə yüksəlməsi ideyası Azərbaycan və başqa türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposunda olan bir sıra qəhrəmanların bəşəri azadlıq ideasını ifadə edir.

«Bilqamıs» dastanı Azərbadan türklərinin, o cümlədən digər türk xalqlarının milli məişətində olan bir sıra adət-ənənələrlə də yaxından səsleşməkdədir. Türk xalqlarında belə bir adət vardır: uzaq yerə səfərə çıxanın arxasınca su atıb xeyir-dua verirlər ki, səfəri uğurlu olsun və sağ-salamat geri qayıtsın. Nagıl və dastanlarımızda da həmişə el ağsaqqalları və analar döyüşə və uzaq səfərə gedən qəhrəmanlara xeyir-dua verib yola salırlar. Məişətimizdə və milli folklorumuzda olan bu ənənəyə «Bilqamıs» dastanında da rast gəlirik. Şər təbiətli qorxunc Humbaba ilə döyüşə gedən Bilqamısı Uruk yurduunun ağsaqqalları xeyir-dua və məsləhət verib yola salırlar:

El ağsaqqalları ona xeyir-dua verdilər,
Bilqamısa yol üçün nəsihət elədilər (4,səh.31).

Bilqamısın anası Ninsun da oğlunu döyüşə yola salmazdan qabaq çimib təmizlənir, qamətinə layiq gözəl libas geyinir, sinəsinə yaraşan böyun-

bağı taxıb, başına tac qoyur və Bilqamısla Enkidunun arxasınca bir cam təmiz su atır:

Ninsun dönüb özünü aramxanaya saldı,
Sabunul köklər ilə bədənini yudu o.
Öz qamətinə layiq gözəl paltar geydi o.
Sinəsinə yaraşan boyunbağı da asdı,
Belinə qurşaq vurub başına tac qoydu o.
İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı
(4,səh.32).

«Bilqamı» dastanında Azərbaycan – türk folklorunda geniş yayılmış xalq inanclarına da yer verilir. Bilqamının anası Ninsun öz olğlunun döyüşdən salamat qayıtması üçün əlini göylərə tutub dua edir və çörək ununu tanrı Şamaşın şərəfinə qurban qoyur:

Əlini göyə tutdu, un qurbanı qoydu o,
Şamaşın şərəfinə (4,səh.32).

Dədə Utnapiştı də dünya tufanı və su daşqınından xilas olub quruya çıxdığı zaman ölümdən qurtulduğu üçün qurbanlar kəsir:

Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə qurban verdim,
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim (4,səh.91).

Azərbaycan–Türk məişətində işlənən xeyir-dua və alqışlar Şumer–türk milli məişət əlaqələrinin araşdırılması baxımından daha çox material verir. Faktlara nəzər salaq.

Xalqda:

Allah sənə yar olsun.
Tanrı köməyin olsun.
Allah amanında.
Sağ get, salamat qayıt.
Yolun uğurlu olsun və s.

«Bilqamı» dastanında da Azərbaycan–Türk məişətində işlənən bu cür xeyir-dua və alqışlarla qarşılaşırıq. Uruk yurdunun camaatı Bilqamısı döyüşə yola salarkən deyirlər:

İlahən sənnən getsin, tanrı hifz etsin səni
(4,səh.29).

Qoy ən uğurlu yollar səni ora aparsın.

Qoy yollar səni bir də bu Uruka qaytarsın
(4,səh.29)

Azərbaycan–Türk atalar sözlərinə və məsələrinə də «Bilqamıs» dastanında rast gəlirik. Nümunələrə nəzər salaq.

Xalqda:

İnsan bu gün var, sabah yox.

«Bilqamıs»da:

Kimlər günəşə çatıb allahlardan savayı?

İnsan isə bu gün var, sabah yox (4,səh.26)

Xalqda:

İgid ölər, adı qalar.

Bilqamıs da zalım Humbabanı öldürməyə gərkən dostu Enkiduya deyir:

Məhv olsəm, qəm yeməyin, dünyada adım
qalar (4,səh.26).

Azərbaycan-türk folklorunda və klassik bədii ədəbiyyatımızda əski dini və mifik görüşlərlə səsleşən «yeddi» rəqəmi ilə bağlı inam da «Bilqamıs» dastanında geniş yer tutur. Zalım və şər qüvvə olan Humbabanın sehirli geyimlərinin sayı yeddidir. O, bu yeddi geyimini ancaq rəqibləri ilə döyüşdə geyinir. Tanrı Şamaş Bilqamısa bildirir ki, Humbabanı öldürməyin vaxtı çatmışdır. Çünki o, yeddi qorxunc libasını əyninə geyinməmişdir:

O, əyninə geyməmiş yeddi qorxunc geyimi,
Geyimlərindən yalnız tək biri əynindədir
(4,səh.40).

Dastanda Uruk yurduna müsibət gətirmək üçün tanrıların göndərdiyi vəhşi və azman Buğa da Fəratın suyunu qurutmaq üçün yeddi qurtum içir. Nəfəs alanda yerdə yeddi xəndək qazılır. Enkidu yeyib-içərkən «Yeddi küyüm» sikera içir. Uruk yurdunun qalası da yeddi müdrik tərəfindən tikilib. Qalanın qapıları da yeddi qıfıllıdır:

Divar bişmiş kərpicdən bərk hörülmüş baş-başa,
Yeddi müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?
(4,səh.9)

Uruk qapılarından yeddi qıfıl açıldı (4,səh.27)

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da yeddi müqədəds rəqəmi ilə qarşılaşırıq. Dastanın «Bamsı Beyrək» boyunda Beyrəyin bacılarının sayı yeddidir. Beyrək tacirlərdən el-obasını soruşan zaman tacir ona deyir:

Yeddi bacını yeddi yol ayrıcında ağlar
gördüm, Bamsı! (8,səh.157)

«Koroğlu» dastanında Koroğlunun dəlilərinin sayı yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddidir. Nağıl və dastanlarımızda qəhrəmanlar və aşıqlar «yeddi gün, yeddi gecə yol gedir». Sevgililərə «yeddi gün, yeddi gecə» toy edirlər. Klassik yazılı ədəbiyyatımızda da yeddi müqəddəs rəqəmi ilə əlaqədar faktlar çoxdur. Nizami Gəncəli bu münasibətlə özünün «Yeddi gözəl», Məhəmməd Füzuli «Yeddi cam», Ə.Cami «Yeddi ovrəng» əsərlərini yazmışlar.

Azərbaycan folklorunda Nuhla bağlı xalq rəvayətlərində də Nuhun yeddi gün tufanda qalması haqqında fikir söylənilir. Bütün bunlar təsdiq edir ki, Şumer-Azərbaycan-Türk mifik təfəkkürü eyni mənbədən qaynaqlanır.

Azərbaycan türklərinin folklorunda geniş yer tutan xalq əfsanə və rəvayətləri də «Bilqamıs» dastanındakı süjetlərlə yaxından səsleşməkdədir. Naxçıvan folklorunda Nuh tufanı ilə ilgili belə bir əfsanə-rəvayət dolaşmaqdadır: Rəvayət edirlər ki, «insanlar düz yoldan azdıqları üçün Allahın onlara qəzəbi tutmuş və dünyanı pisliklərdən təmizləmək üçün su tufanı yaratmışdır. Yer üzünü su aldığı zaman Nuh peyğəmbər Allahın əmri ilə böyük bir gəmi düzəltmiş və canlılar aləmini yaşatmaq üçün hər heyvandan bir cüt erkək-dişi götürmüş və öz qövmü ilə gəmiyə minmişdir. Yeddi gün davam

edən tufanda Nuhun gəmisi Dəclə-Fərat sahillərindən qalxaraq Türkiyənin Ağrı dağından keçmiş və Naxçıvandakı Açı dağa, Haça dağa dəyərək dağı ortadan parçalayıb yarıq açmış (buna görə Naxçıvanda həmin dağa Haça dağı deyirlər), daha sonra gəmi Naxçıvanda Ordubadın Nəsirvaz kəndi yaxınlığındakı Qapıcıq zirvəsinin sinəsində yerləşən Gəmiqaya adlı dağda məskunlaşmışdır».

Çox maraqlıdır ki, Naxçıvan folklorunda rast gəldiyimiz bu əfsanə – rəvayətin süjeti «Bilqamıs» dastanındakı «Şumer Nuhu» ilə, başqa sözlə desək, dastandakı Dədə Utnapiştinin başına gələnlərlə üst-üstə düşür. Naxçıvan əfsanəsində təsvir olunan Nuh tufanı ilə əski «Şumer Nuhu»nun eyni mənbədən qidalandığını araşdırmaq üçün faktlara nəzər salaq: «Bilqamıs» dastanının qəhrəmanı olan igid Bilqamıs öz dostu Enkidunun ölümündən dəhşətə gəlib qəzəblənir və ölümsüzlüyün sirrini öyrənmək üçün ölməzlik qazanmış Dədə Utnapiştinin yanına gəlib onunla görüşür. Dədə Utnapişti öz başına gələnləri Bilqamısına danışaraq deyir:

Utnapişti söz açıb Bilqamısına söyləyir:
«Bilqamıs, eşit, sənə sehirli söz deyəcəm.
Tanrıların sirrini sənə agah edəcəm.
Fəratın sahilində əbədi məskən salan,

Şuruppaq şəhərini sən yaxşı tanıyırsan.
Həmin qədim şəhərə tanrılar yaxındırlar,
Tufan istədi könlü, ürəkləri onların,
İstədilər ki, qopsun tufanı tanrıların

(4,səh.86)

Məlum olur ki, müqəddəs tanrılar olan Anu, Ellil, Ninurta, Ennugi və Eya bir yerə toplaşaraq məşvərət etmiş və şərə uyan insanları məhv etmək üçün tufan və su daşqını törətmişlər. Lakin tanrı Eya allahların bu sirrini gizli saxlamamış, onu dax-maya, divara və Ubar Tutunun oğlu Utnapiştiyə açıb söyləmiş və demişdir:

«Ey daxma, daxma, daxia! Ey divar, divar, divar!
Eşit, a daxma! Divar, yadda saxla nə ki var.
Şuruppak şəhərində Ubar Tutunun oğlu!
Sökərək mülklərini, onlardan gəmi düzəlt,
Bu var-dövləti tərk et, həyat barədə düşün!
Zənginliyə nifrət et, ruhunu xilas elə,
Sən bütün canlıları yığıb gəmiyə yüklə.
Qoy dördkünc olsun sənin düzəldəcəyin gəmi.
Eni də uzununa qoy tən olsun, düz gəlsin,
Taxtapuş vurdur ona, örtük çəkdir üstündən
(4,səh.87).

Tanrı Eyanın bu məsləhətindən sonra Dədə Utnapiştı yurdun igidlərini başına yığıb mülkləri sökdürür, taxtalarından isə «sahəi bir hektarın üç-də biri» boyda, eni və uzunluğu 20 və 120 dirsek həcmində bir gəmi düzəltdirir. Gəmini zeytun yağı, qır və qətranla hamarlayır, sonra da nəyi varsa gəmiyə yükləyir:

Mənim nəyim vardısı o gəmiyə yüklədim...
Nə heyvanım vardısı o gəmiyə yüklədim.
Külfətimi, nəslimi yığışdırdım gəmiyə.
Gəmiyə mindim, sonra qətranladım qapını
(4,səh.89).

Yeddi gün davam edən tufandan sonra Utnapiştinin gəmisini Nəsir dağına dəyib dayanır. Bu səhnəni Utnapiştı dastanda belə danışır

Bu cürə qovğa ilə gəlib yeddi gün oldu,
Daşqın tamam dayandı, qasırğalar sovuşdu.
Mən nəfəsliyi açdım, üzümə işıq düşdü.
Baxdım sakit dənizə, gördüm qəzəbi sönüb,
Bütün bəşəriyyətsə tamam torpağa dönüb.
Yerlə yeksan olmuşdu dünya dümdüz dam kimi,
Mən dizi üstə çökdüm, yaş tutdu gözlərimi,
Ağladım hönkür-hönkür.

Baxırdım sahillərə, görüm nə var orada,
On iki mənzillikdə görünürdü bir ada.
Həmin Nəsir dağında dayandı bizim gəmi
(4,səh.90-91).

Nuh haqqında olan Naxçıvan əfsanə-rəvayətində Nuhun sudan quruya çıxmaq üçün gəmidən qaranquşu və göyərçini buraxması faktı da Dədə Utnapiştinin gəmidən uçurduğu quşlarla üst-üstə düşür. Utnapişti də yeddi gün Nəsir dağında gəmidə qaldıqdan sonra quruya yol tapmaq üçün göyərçini, qaranquşu və quzğunu buraxır:

Dağ gəmini saxlayıb tutmuşdu dayaq kimi,
Düz iki gün qoymadı gəmini tərpənməyə...
Yeddinci gün gələndə
Mən göyərçin çıxarıb onu buraxdım göyə.
Göyərçin uçdu, uçdu, gedib döndü geriyə,
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı.
Qaranquşu çıxarıb onu buraxdım göyə,
Qaranquş uçdu, uçdu, gedib döndü geriyə,
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı,
Mən quzğunu çıxarıb onu buraxdım göyə,
Quzğun yol gedib tapdı suyu çəkilməmiş yeri,
Orda yedi, qıqladı, daha dönmədi geri.
Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə qurban
verdim (4,səh.91)

Bütün bu faktlar göstərir ki, qədim dünya tufanı Nuhdan öncə əski Şumerlərlə bağlı olmuş, sonralar Babillərə keçmiş, daha sonra isə folklor əlaqələrində yaşamışdır. Lakin burada Naxçıvanla ilgili maraq doğuran çox qiymətli faktla qarşılaşırıq. Bu fakt Naxçıvanın Ordubad ərazisindəki Nəsirvaz kəndi ilə əlaqədardır.

Bilqamıs ölməzlik qazanmış Dədə Utnapiştini görmək üçün çox uzun bir yol gedir. Bu yol Dəcələ-Fərat sahillərindən başlayıb Utnapiştinin məskən saldığı Naxçıvandakı Açı daca, Nəsir dağa qədər uzanan çətin bir yoldur. Bilqamıs Açı dağa gədən bu çətin yol haqqında qətiyyətlə deyir:

Canımı qəm bürüsə, qəlbimi qəm əzsə də,
İstisə, şaxtadırsa, qaranlıq zülmətsə də,
Ah çəkib ağlasam da, irəli gedəcəyəm,
Açı dağa gedən yolu mən səfər edəcəyəm
(4,səh.71).

Utnapiştinin dediklərindən isə aydın olur ki, o, Fəratın sahillərində yerləşən Şuruppak şəhərinin sakini olmuş və tufana düşüb Nəsir dağının ətəklərində məskunlaşmışdır. Çox maraqlıdır ki, «Bilqamıs» dastanında adı çəkilən dağ-yer adları Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Yuxarıda Nuh tufanı haqqında Naxçıvan əfsanəsindən danışarkən Nuhun gəmisini-

nin Naxçıvandakı Haça dağa dəyib dağda yarıq açması və dağı haçalaması fikrini söylədik. Bundan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, «Bilqamıs» dastanında adı çəkilən Açı dağ, açılmış dağ, haçalanmış dağ Naxçıvandakı Haça dağdır. Dədə Utnapiştinin «Həmin Nəsir dağında dayandı bizim gəmi», – deyə adını çəkdiyi Nəsir dağı da ərazicə Haça dağa (Açı dağa) yaxın olan Ordubad ərazisindədir. Lakin həmin dağ indi Nuhun gəmisi ilə əlaqədar olaraq Gəmiqaya adlanır. Gəmiqayanın zirvəsi isə Qapıcıq adı ilə mənbələrdə qeyd olunur. Əslində Qapıcıq Nuhun tufandan xilas olub yeni həyata başladığı və dünyaya açdığı yeni həyat qapısıdır ki, bununla əlaqədar olaraq gəminin dayandığı həmin zirvəyə Qapıcıq adı verilmişdir. Bu zirvə dəniz səviyyəsindən 3904-3917 metr yüksəklikdə yerləşir. Və burada əski Nuh əyyamından qalan daş məzarlar, çoxlu qayaüstü rəsmlər, daşa həkk olunmuş yazılar vardır. Bu yazıların hərflərinin bir çoxu qədim Orxon–Yenisey kitabələrinin hərflərinə çox uyğun gəlir. Qapıcıq zirvəsinin sinəsində yerləşən Gəmiqayada hazırda yaşayış yoxdur. Nuh tufanından sonra su tədricən çəkildikdən sonra bu yerin sakinləri aşağılara enmiş və nəhayət Gəmiqayanın ətəklərində məskən salmışlar. Hazırda bu dağın ətəyində «Bilqamıs» dastanında adı çəkilən Nəsir dağı sö-

zünü özündə qoruyub saxlayan Nəsirvaz adlı çox qədim bir (kənd) köy vardır. Çox güman ki, burada yaşayanlar «Bilqamıs»da adı çəkilən Nəsir dağının əski sakinlərinin törəmələridir. Çünki Nəsirvaz, Nəsir+van Nəsirlilərin məskunlaşdığı yer mənasını verir. Bu əraziyə yaxın olan yerdə isə Ordubadın qədim Biləv kəndi yerləşir ki, bu da Bilqamısın adı ilə bağlıdır. «Bil» və «ev» sözlərinin birləşməsindən ibarət olan Biləv Bilin (Bilqamısın) evi deməkdir.

Naxçıvanın əski Şumer mədəniyyəti və Nuhla bağlı olduğunu təsdiq edən başqa dəlillər də vardır. Öncə qeyd edək ki, Nuhun qəbiri Naxçıvandır. Bu qəbir Naxçıvan şəhərinin qədim qalası olan «Köhnə qala» adlanan ərazidə yerləşir. Bunu 1836-cı ildə Naxçıvana gəlmiş rus alimləri də təsdiq etmiş, məzarın şəhərin cənub hissəsində yerləşdiyini söyləmişlər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur rəssam Bəhrüz Kəngərli də Nuhun «Köhnə qala»da yerləşən məzarının yağlı boya ilə orijinaldan rəsmini çəkmişdir. Həmin rəsm əsəri hazırda Naxçıvanın tarix muzeyində qorunur.

Naxçıvanın folklorunda da Nuhun qəbirinin Naxçıvanda olması haqqında tutarlı faktlar vardır. Xalq içərisində geniş yayılmış Naxçıvan bayatıları da bu haqda tutarlı söykənəcək verir. Bu bayatıla-

rın birində Nuh Dədənin ölümünə ozanların ağlamasını, qəbirinin qazılmasını və ümumxalq kədərini daşlara yazılmasını özündə əks etdirən belə bir təsvirə rast gəlirik:

Əzizim ozan ağlar,
Daşları yazan ağlar,
Burda Nuhum ölübdür,
Qəbrini qazın ağlar.

Azərbaycanın heç bir regionunda Nuhla ilgili belə bir xalq bayatısı yoxdur. Tarixin yaddaşı olan bu cür xalq bayatıları Nuhun məzarının Naxçıvan-da olmasını təsdiq etməyə əsas verir.

Nuhun bacısının məzarı da Naxçıvan şəhərinin Şərura tərəf çıxışındakı üç yol ayrıcında olan hündür təpəlikdə yerləşir. Həmin məzara yerli camaat müqəddəs pir kimi inanmış və sitayiş etmişlər.

Nuhun anası Nəəmzərin qəbiri də Naxçıvana yaxın ərazidə olan Güney Azərbaycanın Mərənd şəhərindədir. Bu faktı qocaman ədəbiyyatşünaslarımızdan mərhum Lətif Hüseynzadə də öz məqaləsində təsdiq etmişdir.

Naxçıvan sözünün leksik mənası da Nuhun Naxçıvanla ilgili olduğunu təsdiq etməkdədir. Bu

söz üç tərkibdən ibarətdir: Nax-çı-van. Sözün kökü olan Nax, Nah, Nuh yer üzünün peyğəmbəri olan Nuh Dədənin adıdır. «Çı»–sözdüzəldən, isim düzəldən şəkilçidir. Bu cür isimlər türklərdə çoxdur. Məsələn, türk+çü, Atatürk+çü və s. Naxçıvan sözündə olan birinci və ikinci tərkib, yəni Nax+çı, Nah+çı, Nuh+çu tərkibləri Nuh tayfasından, qövmündən olan deməkdir. Bu sözün üçüncü tərkibi olan «van» isə yer və məkanlıq bildirən şəkilçidir. Deməli, Naxçıvan sözünün mənası Nuhçuların məskunlaşdığı yer və ya Nuhçuların vətəni deməkdir (Ətraflı bax: 20, səh.231-238).

Bir sıra yazılı ədəbi-tarixi qaynaqlar və Nuhun şəcərəsi də Naxçıvanın qədim türk torpağı olduğunu təsdiq edir. Filologiya elmləri namizədi, türkoloq A.Qasımov «Bayat boyu», «bayat» sözü, bayatlılar» adlı elmi məqaləsində orta əsr tarixçilərinə söykənərək yazır: «Tufanda Nuh gəmisində Nuhun Ham, Sam, Yafəs adlı üç oğlu varmış. Yafəsin səkkiz oğlu varmış. Böyük oğlunun adı Türk imiş. Türkün oğlu Tutuqdur. Tutuqdan sonra oğlu İncə xan və nəvələri Dib Yaqut xan, Quyuq xan və Alınca xan hökmranlıq etmişlər».

Müəllif daha sonra Bahadur xanın «Şəcəreyi-tərakimə» əsərindən belə bir sitat gətirərək yazır: Alınca xanın Tatar və Moğol adlı iki ekiz oğlu var-

miş. Qocalarkən ölkəsini iki oğlu arasında bölüşdürmüş və iki qardaş uzun illər dostcasna yaşamışlar».

A.Qasimov məqaləsində belə bir fikir söyləyir ki, «Alınca xanın nəvəsi Qara xanın Oğuz adlı oğlu varmış».

Bu faktlar bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir: Əgər Nuhun Yafəsdən olan nəvəsinin adı Türkdürsə, bu halda Naxçıvanın Türk torpağı olması və Naxçıvan türklərinin Nuhun nəvəsi Türkün törəmələri kimi əski çağlardan bu torpaqda məskunlaşması fikri tamamilə gerçək və əsaslıdır. Alınca xan da Türkün oğlu Tutuqun nəvələrindən biridir. Çox güman ki, Naxçıvandakı qədim Əlincə (Alınca) qalası və Əlincə çayı da Nuh Dədənin nəslindən olan Alınca xanın adı ilə bağlıdır. Əlincə qalasının «Bilqamıs» dastanında adı çəkilən Açı dağa (Haça dağa) və Ordubaddakı Nəsirvaz kəndinə yaxın ərazidə olması da Şumer və Naxçıvan Nuhlarının bu torpaqla bağlandığını təsdiq edir. Naxçıvandakı Nehrəm kəndi–Nuh+ram (Nuhun ram olduğu yer), Nəhəcir kəndi–Nuh+əcir (Nuhun əvəzini verdiyi yer) toponimləri də bu ərazilərin Nuhla bağlılığını təsdiq edir.

Naxçıvan folklorunda Nuhun tufandan xilas olub quruya çıxması ilə səsleşən belə bir rəvayət də

vardır: «Nuhun Yafəsdən olan nəvəsi Türk tufan sakitləşdikdən sonra gəmiyə boz bir qurdun yaxınlaşdığını görür və sevinir ki, yaxınlıqda quruda yaşayış, həyat vardır. Nuhun nəvəsi Türk bu boz qurdu güdür və görür ki, bu qurd gəmidəki heyvanların qoxusuna gəlib, yemək axtarır. Qurd gəmidən gedərkən suyun dayaz yeri ilə gedib quruya çıxır. Türk bu yolu tapdığı üçün çox sevinir və Nuhun tayfası sudan quruya çıxıb yeni həyata başlayırlar».

Bu rəvayət boz qurdun onqon – xilaskar və mifik obraz olmasını özündə əks etdirir və sübut edir ki, Nuhun Yafəsdən olan nəvəsi Türk öz qövmünü boz qurdun bələdçiliyi və vasitəsilə sudan xilas edib quruya çıxdığı və yeni həyata başladığı üçün boz qurdu öz qövmünün onqonu – xilaskarı kimi qəbul etmiş və bundan sonra boz qurd türklərin totemi, onqonu olmuşdur.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, qədim şumerlər türklərdir, Nuhun oğlu Türk türklərin ulu atası, Nuhun özü isə türklərin ulu dədəsidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simbolikası. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
2. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1956.
3. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «OğuzKağan» dastanı. «Sabah» nəşriyyatı, Bakı, 1993.
4. «Bilqamıs» dastanı. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1958.
5. Cəmsidov Ş. Dəlinamə. «Elm və həyat», jurnalı, 1978, №4.
6. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
7. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
8. «Kitabi-Dədə Qorqud». «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1988.
9. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
10. Novruzov M. Məkanı hallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
11. Rzayev N. Qobustanın Şumer rəvayətləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
12. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
13. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, 2-ci c., Bakı, «Azərənəşr», 1976.
14. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1987.

15. Yusifov M. Bahar bayramı haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
16. Zeynalov F. Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.

TÜRK DİLİNDƏ

17. Alibeyzadə E. Novruz və kurban bayramının keçmişi. «Novruz və rənkler» toplusu, Atatürk Kültür Mərkəzi yayını, Ankara, 1996.
18. Kocatürk V. M. Eski türk edebiyatı. İstanbul, 1960.
19. Kramer S. N. Tarih Şumerde başlar. Türk tarih kurumu basımevi, Ankara, 1995.
20. Kadimov A. N. Nahçıvanda novruz geleneklerinin dünü ve bugünü. «Novruz və rənkler» toplusu, Atatürk Kültür Mərkəzi yayını, Ankara, 1996.

RUS DİLİNDƏ

21. Аджалов А. Трансформации одного древневосточного эпического образа в сравнительно-типологическом освещении. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
22. Бертелс Е. А. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М.- Л., 1948.г.
23. Костюхин Э. А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М., – 1972.

24. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
25. Юсифов Й. Б. О языках древнейших насельников Азербайджана. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.

<i>Nəşriyyatın direktoru:</i>	<i>Hüseyn Hacıyev</i>
<i>Texniki redaktor:</i>	<i>Raya Əliyeva</i>
<i>Dizayn:</i>	<i>Müşfiq Hacıyev</i>
<i>Cildçi:</i>	<i>Azad Həmzəyev</i>
<i>Montajçı:</i>	<i>Elmira İsmayılova</i>

Çapa imzalanmış 25.10.2011-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 4
Sifariş 304, sayı 200, qiyməti sərbəst
ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü. Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel: 493-74-10